

Сергій Євгенович Євсєєв

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри економічної теорії, Харківський національний університет будівництва і архітектури

**ПРОБЛЕМА ФЕНОМЕНУ КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ ТЮРКСЬКОГО
ВПЛИВУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Проблематика феномену козацтва як явища світової історії є незмінно актуальною в контексті досліджень націєтворення та державотворення України. У цьому ключі представляє інтерес досвід присвячених вивченню цієї проблематики досліджень кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Загальний опис таких досліджень подано в ґрунтовних працях О.Воронова, В. Голобуцького, Ю. Мицика та ряду інших дослідників. Однак їх загальною рисою є недостатня увага до оцінки дослідниками, що працювали в указаний період, контексту впливу тюркомовних народів Дикого степу на становлення феномену козацтва.

Саме даній тематиці й присвячена пропонована стаття.

На початок ХХ ст. історична наука накопичила значний матеріал про різноманітні аспекти зв'язків і відносин українських і російських козаків з тюркськими народами. Були введені в науковий обіг основні джерела про тюркське козацтво та намічені основні напрямки їх інтерпретації. Однак ідеологічні наративи, закладені ще в ХІХ ст. С. Соловйовим і В. Ключевським, закріпили за козаками роль передового загону руської колонізації, котра подавалася як процес заселення і господарського освоєння «порожніх» земель. Подання колонізованих територій як неосвоєних і незаселених відповідало тогочасному розумінню європейської колоніальної експансії як світового прогресу, торжества «цивілізації» над «дикістю»[5]. Оцінка козаків у заданій цим наративом амплітуді коливалася від показника «погано», коли йшлося про

їх анархізм і бунтарство в кризові моменти історії, до позначки «добре» у міру їх перетворення в козачі війська держави, які стояли на сторожі її кордонів і внутрішнього порядку від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Разом з тим для істориків ХІХ—ХХ ст. було характерно надмірне перебільшення конфліктної складової у відносинах між козаками і їх кочовими сусідами. Погодившись із цією моделлю, Д. Багалій і М. Любавський представили запорізьке і донське козацтва в образі сили, що спершу захищалася від нападів татар, а потім визволяла від них територію, готуючи тим самим селянську колонізацію. У пізніх творах Д. Багалія 1918—1920 рр. йшлося вже про українську колонізацію[1]. У степу ж, куди рухалися потоки колонізації, не було ніякого «держави, яка б володіла землею і мала б свій народ і уряд»[2, с.93].

У широкій панорамі «заселення і освоєння», пізніше розгорнутій М. Любавським, попередниками козаків показані бродники, що виводяться зі змішання слов'янських прибульців до степового краю з місцевим кочовим населенням. «Той самий процес, який створювали в домонгольській Русі бродників степів, — стверджував Любавський, — тривав і з прибуттям татар і пізніше, в епоху Московської держави, і створював донських і дніпровських козаків. Ці козаки, як і бродники, в степах браталися і з'єднувалися в компанії з різними відщепенцями тюрко-татарських орд, що називалися також козаками, і від них переймали різні назви, звичаї і знання степів»[10, с.167]. Розрізняючи в рамках цього процесу складання «великоруських» (донських) і «малоросійських» (дніпровських) козаків, М. Любавський визначив їх місце в загальному русі «вільної народної колонізації», слідом за якою йшла територіальна експансія держав[10].

М. Грушевський розвинув аргументи про окрему українську колонізацію степового прикордоння і поставив в її авангарді запорізьких козаків, наділивши їх функцією боротьби проти турків і невиразною масою «татар», що переривається тимчасовим військовим співробітництвом між ними, коли їхні цілі збігалися[7]. Історик запорізького козацтва Д. Яворницький подав оцінку

відносин козацтва з тюркським світом як перманентну конфронтацію. Причиною її він вважав «бідність татар, відразу їх до важкої фізичної праці і фанатичну ненависть до християн, на яких вони дивилися як на собак, гідних усілякого презирства і нещадного винищення»[15, с.99].

Дослідник кубанського козацтва Ф. А. Щербина, поряд із релігійною ворожнечею, яка на його думку визначала конфліктні відносини слов'янських козаків із тюркськими народами, зазначив і «відомі ступені культурного стану у різних народностей. І горяни, і татари однаково вважали військові грабежі звичайним способом добування матеріальних засобів[...]. Релігійна ненависть погіршувалася економічними основами» [14, с.49].

У Росії значний масив досліджень історії козацтва на початку ХХ ст. був направлений на обґрунтування особливого статусу областей козачих вольностей, представляючи їх відносини з державою за аналогією з відносинами між Великою Британією та і ставили питання про регіональні ідентичності козаків, сформовані під впливом корінних, перш за все тюркських народів[8]. Так, представник цього напрямку Є. Савельєв протиставив концепту руської колонізації Дикого поля тезу про автохтонність донських козаків, їх походження у результаті змішування слов'янських поселенців із стародавнім тюркомовним кочовим населенням краю. Зокрема, він стверджував тотожність матеріальної культури запорожців і народів Кавказу, звертав увагу на спільність їх назв (черкаси, черкеси), а також на відокремлення від уявно монолітної маси «татар» в ХVІ ст. азовських і білгородських (аккерменських) козаків. Цей дослідник також звернув увагу на тюркські імена перших донських отаманів (Сари-Азман), широке розповсюдження «татарської мови» у донців і запозичення багатьох тюркських слів у козацький лексикон[12].

Спільною рисою літератури з історії козацтва кінця ХІХ - початку ХХ ст. була неувага до походження «татар», з якими стикалися козаки, незнання їх соціальної організації, релігійного життя, світогляду і мотивів конкретних дій. Втім, тюркологічна наука література того часу ще не виробила твердих відповідей на ці питання[7]. Разом з тим в указаний період з'являлися і

поодинокі публікації, що мали окрему думку про відносини козаків і «татар». Так, Л. Львов писав: «близьке їх сусідство і інтереси, що часто збігалися, здавна змушували їх зближуватися, виробляти відомі форми зносин»[9, с.31]. Запорізьке козацтво цей автор визначав як «самостійну громаду, що мала свою культуру, звичаї і своєрідні життя і інтереси, які не завжди збігалися з інтересами навколишнього краю, громаду, саме існування якої обумовлювалося існуванням Криму, і розуміючи це, г— громаду, яка черпала звідти свою культуру, тактику, навіть особовий склад і засоби для існування»[9, с.39]. Втім, така постановка питання не була реалізована в конкретних дослідженнях того часу.

Важливим досягненням у вивченні походження козацтва стали переклади на європейські мови, публікація і інтерпретація джерел, що містять перші фіксації слова «козак», а також вивчення фольклорного та лексикографічного матеріалу, що послужив основою для етимологічних спостережень. Російський сходознавець польського походження Ю. Сенковський представив тисячу вісімсот тридцять два трактування цього слова, що стали згодом хрестоматійними. Він навів дані з твору Бабура чагатайською мовою: «козак» зі значенням «бродяга», «казаклик» — «бродяжництво», що було «запозичено від способу життя народу, званого козаками». Розуміння «вільний», виведене з «бродяжництва», представлено Ю. Сенковським у поясненні феномена слов'янського козацтва: «За часів панування татар в Росії люди вільні з селянського стану звані були козаками, тобто такими, що мають право переходити з однієї землі на іншу, на свій розсуд . Від цього класу людей походить назва козаків запорізьких і донських: втікачі з російських володінь, які оселилися на берегах Дніпра і Дону, утримували або привласнювали собі ім'я козаків, тобто людей вільних: іноді їх зграї називалися також вольниці, словом однозначущім з ім'ям козак»[13, с.59].

Ч. Валіханов відніс появу тюркського козацтва до часу розпаду улусу Джучі[3]. В. Вельямінов-Зернов виводив походження даного слова, як і позначуваного ним явища, з Середньої Азії, звертаючи увагу на ту обставину,

що «зграї вихідців або просто козаків, при частих негараздах, які відбувалися в Середній Азії, могли існувати там повсякчас[...], але вони не встигали набувати великого значення, чи, якщо набували, то ненадовго»[4, 48]. Надовго встановилося значення подібного об'єднання під цією назвою, яке очолили Джучіди-вигнанці —Джанібек і Гірей. Вони «зуміли утворити зі своїх козаків одне ціле в сенсі окремого народу, який, пройшовши кілька століть, втримався досі»[4, с.84], тобто казахів.

В. Радлов розбив значення слова «козак» на групи, з яких для данного дослідження мають значення наступні:

- 1) вільний, незалежний, шукач пригод, бродяга, розбійник, удатний наїзник (тотожне трактуванню Сенковського);
- 2) етнонім (самоназва казахів);
- 3) назва українських і російських козаків[12].

Таким чином, запропоновані на початку ХХ ст. варіанти прочитання цього тюркського слова, їх фокусування на значеннях «вільний» і «блукач», на сторіччя вперед задали дискурс розуміння «споконвічних» козаків як людей без статусу, не пов'язаних з певною територією і державою, вільних від зобов'язань перед нею. Це розуміння погоджувалося з обставинами розпаду чінгізідських держав, їх соціальних систем і запустінням займаного ними простору. Інтерпретація цього явища в заданному контексті уявлень про «освоєння запустілих земель» найкращим чином відповідала наративу колонізації і багато в чому прямувала його логікою.

Література:

1. Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку //Харків: Союз. – 1920.-110 с.
2. Багалеу Д. Займанщина в Левобережній Україні XVII и XVIII в //Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – С. 560-592.
3. Валиханов Ч. Ч., Маргулан А. Х. Собрание сочинений в пяти томах. – Изд-во "Наука" Казахской ССР, 1984. – Т. 3- 430с.

4. Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Среднею Азиею со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765 г.). Т. 2: в 15 тетр., тетрадь 1. – Губернская типография, 1855.-120с.
5. Воронянский А. В. История Украины : учеб.пособие / А. В. Воронянский. –2-е изд., доп. – Харьков : Парус, 2006. – 544 с.
6. Воронянский О.В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі / О.В. Воронянский. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: №912; (Питання політології: вип.17) —Харків: 2010.— С.69 —73.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К., 1995. С. 66–102.
8. Зайончковский Ю.В., Шапошник В.Г., Воронянский А.В. Нестандартный монетный формуляр джучидских данговXV века. / Stratumplus, 2018, №6 - с.185 – 196.
9. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895.-86 с.
10. Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества // ЖМНП. Ч. ССС. 1895. Июль. С. 231–244.
11. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. СПб., 1899. – 365 с.
12. Савельев Е. П. Древняя история казачества. М., 2004. - 401 с.
13. Сенковский Ю.Ю. Комментарий к работе А.Левшина«Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей». - СПб., 1832.- 41с.
14. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Екатеринодар, 1910.- 337 с.
15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К., 1990. – 322 с.